

Social Work & Education

©SW&E. 2022

УДК 378.091.12:005.963-057.86

DOI: 10.25128/2520-6230.22.4.10

Ганна СЛОЗАНСЬКА,
доктор педагогічних наук,
професор, завідувач кафедри
спеціальної та інклюзивної освіти,
Тернопільський національний
педагогічний університет імені
Володимира Гнатюка,
м. Тернопіль;
професор кафедри педагогіки та
соціальної роботи,
ЗВО «Український католицький
університет», м.Львів, Україна;
kulynyak@elr.tnpu.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8394-4925>

Наталія БУРАКОВСЬКА,
магістрантка ОП «Інклюзивна
освіта»,
кафедри спеціальної та
інклюзивної освіти,
Тернопільський національний
педагогічний університет імені
Володимира Гнатюка, м. Тернопіль,
Україна;

Статус статті:

Отримано: жовтень 12, 2022

І-шерцензування: листопад 28, 2022

Прийнято: грудень 30, 2022

Слозанська, Г., Бураковська, Н. (2022).

Дослідження агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку з порушеннями психофізичного розвитку. *Social Work and Education*, Vol. 9, No. 4. pp. 551-568. DOI: 10.25128/2520-6230.22.4.10

ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ПОРУШЕННЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ

Анотація. У статті висвітлено категорії дітей, які відносяться до дітей з порушеннями психофізичного розвитку та схарактеризовано вікові їх особливості. Зазначено, що в силу суб'єктивних причин діти молодшого шкільного віку з порушеннями психофізичного розвитку часто демонструють агресивну поведінку, незрозуміючи її змісту. Характер цієї поведінки в багатьох випадках визначається їх віковими особливостями. Причинами такої поведінки є вплив як внутрішніх так і зовнішніх чинників, які схарактеризовано у статті.

Здійснено аналіз праць науковців, які спробували пояснити особливості розвитку та прояву агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями психофізичного розвитку. Підтверджено наявність у науковій літературі різних припущень і доводів існування різних причин для появи агресивної поведінки у дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Однак, виявлено відсутність наукових публікацій щодо дослідження рівнів агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями психофізичного розвитку у період активних бойових дій. Це й стало метою дослідження, в результаті проведення якого виявлено високий рівень агресії у дітей означеної категорії. Зокрема, застосування методик Басса-Дарки, «Неіснуюча тварина» і «Жактус» для діагностики агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями психофізичного розвитку дало змогу виявити у респондентів виражений високий рівень агресії.

Отримані в результаті діагностики рівня агресивної поведінки в означеній категорії дітей дані зумовили необхідність вивчення конкретних причин такої поведінки та розробки шляхів та засобів корекції агресивної поведінки учнів молодшого шкільного віку з порушеннями психофізичного розвитку.

Ключові слова: агресія; агресивна поведінка; діти з порушеннями психофізичного розвитку; молодший шкільний вік.

Вступ

Одним із найскладніших періодів у онтогенезі людини є молодший шкільний вік, який охоплює роки життя дитини від 6–7 до 10–11 років (Долинська, Скрипченко, & Огороднійчук, 2009). У цей період не просто відбувається корінна перебудова психологічних структур, які склались раніше, але й виникають нові утворення та закладаються основи свідомої поведінки, вимальовується спрямованість у формуванні етичних уявлень й соціальних установок. Молодший шкільний вік – це важливий період становлення індивіда, від позитивного перебігу котрого залежить розвиток інтелекту особистості, бажання та вміння навчатись, віра в свої сили й, поза усяким сумнівом, подальша життєдіяльність людини. Даний вік характеризується критичними й переломними періодами.

Особливо критичним цей період є для дітей з особливими освітніми потребами (ООП) (Ісакова, 2021; Козак, Коробейнікова, Глазирін, & Середенко, 2001), а саме для дітей з порушеннями психофізичного розвитку (ППР) (Гречко, 2008). У залежності від типу порушення, виділяють такі категорії дітей із ППР: 1) з порушеннями слуху (глухі, оглухлі, зі зниженим слухом); 2) з порушеннями зору (сліпі, осліплі, зі зниженим зором); 3) із порушеннями інтелекту (розумово відсталі, з затримкою психічного розвитку); 4) з мовленнєвими порушеннями; 5) з порушеннями опорно-рухового апарату; 6) зі складною формою порушень (розумово відсталі сліпі або глухі; сліпоглухонімі та ін.); 7) з емоційно-вольовими порушеннями; 8) дітей з аутизмом (Організаційно-методичні засади здійснення комплексної реабілітації учнів (вихованців) у спеціальних загальноосвітніх навчальних закладах, 2009).

Саме ці категорії дітей часто демонструють агресивну поведінку, нерозуміючи її змісту (Назарець, & Мартинюк, 2020; Пойда, 2012), характер якої в багатьох випадках визначається їх віковими особливостями. У цьому віці відбуваються значні зрушення у формуванні особистості дитини з ППР: змінюються її спосіб життя, зміст та форми спілкування, зростають можливості фізичного й психічного розвитку, породжуючи нові потреби, інтереси та нові спонукання до різноманітних видів діяльності (Білоус, 2011; Трикоз, & Блеч, 2018). Адаптація цих дітей до психофізичних порушень нерідко супроводжується агресивною поведінкою (Скомаровська, 2019).

Аналіз наукових праць

Перші спроби пояснити розвиток агресивності дітей з ППР зроблено представниками психоаналітичного напрямку. А. Фрейд, котра займалась дитячим психоаналізом, розглядає агресію, як один із механізмів захисту інстанції «Я» (Савчин, Василенко, 2005, с. 174). Відповідно до цього, агресивність є проявом тривоги та страху, котрі відчуває «Я» по відношенню як до минулих, так й до передбачуваних подій. Агресія виникає тоді, коли з'являється загроза – реальна чи мінімальна – для «Я» дитини. Апелюючи до агресивної поведінки, дитина намагається подолати тривогу, «ідентифікуючи себе з агресором». Приймаючи атрибути останнього, дитина перетворюється з того, кому щось загрожує, в того, хто сам є загрозою. Агресивні стремління

дитини, таким чином, носять випереджувальний характер стосовно об'єкта тривоги.

А. Адлер вважає причиною дитячої агресивності те, що «протягом усього розвитку дитині властиві почуття неповноцінності» (Соломатіна, 2007, с. 22).

Дитина молодшого шкільного віку з ППР може засвоювати агресивну поведінку через спостереження, виділяючи ті випадки, коли агресія є ефективним способом в досягненні мети й у впливі на інших. Тому, часто агресивна поведінка дітей з ППР є копіюванням дій їх однолітків (Феодорова, 2016, с. 40). Разом з тим, існують індивідуальні відмінності у засвоєнні агресивної поведінки, котра демонструється однолітками, і не завжди діти молодшого шкільного віку з ППР, що піддаються агресії із боку інших дітей, теж стають агресивними (Яртись, 2011).

Агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку з ППР може також бути наслідком недостатнього розвитку соціально-когнітивних навичок. Той факт, що діти думають про агресію, теж може впливати на їх поведінку (Альтов, 2017, с. 26).

Проявами агресії дітей молодшого шкільного віку з ППР є також: 1) агресія як крайня міра для задоволення власних потреб, можливість привернути увагу дорослих до себе; 2) агресія, як засвоєна на прикладах поведінки (агресивна поведінка батьків, вплив кінофільмів та інше), 3) агресія, як неуміння та нездатність блокувати негативні емоції, 4) агресія, як певна якість особистості; 5) агресія, як прояви злості, гніву, незадоволення та протесту (Жолупаєва, Таранченко, 2019). Можна виділити ще один її прояв в учнів молодших класів із ППР – агресія як самозахист та компенсація втраченого фізичного чи психологічного стану (Жовта, 2012).

Як бачимо, науковці припускають і доводять наявність різних причин для появи агресивної поведінки у дітей з ППР. Однак, в Україні бракує сучасних досліджень присвячених вивченню особливостей прояву агресивної поведінки у дітей з ППР, проведених у час активних бойових дій, які стали додатком чинником, який впливає на появу неусвідомленої агресії у дітей з ППР.

Мета дослідження: вивчити особливості агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку з ППР.

Завдання дослідження:

- 1) провести серію тестувань дітей молодшого шкільного віку з ППР;
- 2) проаналізувати отримані емпіричні дані дослідження;
- 3) зробити узагальнення й висновки проведеного дослідження.

Методи дослідження. Щоб одержати повноцінні і достовірні результати для дослідження агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку з ППР використано наступні діагностичні методики: модифікований опитувальник Басса-Дарки (адаптований для дітей молодшого шкільного віку з особливими освітніми потребами); проєктивна методика «Неіснуюча тварина»; проєктивна методика «Кактус».

Методологія дослідження

Етапи дослідження

Процедура емпіричного дослідження проходила у 3 етапи.

1. *Пі дготовчий* етап – визначено основну вибірку. Здійснено відбір діагностичних методик (тестування (опитувальник Басса-Дарки (для дітей молодшого шкільного віку із ППР); методика «Неіснуюча тварина»; методика «Кактус»).

2. *Діагностичний* етап – вивчено якісні характеристики агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку з ППР.

3. *Заклучний* етап – підведення підсумків, розробка рекомендацій педагогам і батькам для корекції підвищеного рівня агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку з ППР, оформлення матеріалів дослідницької роботи.

Діагностичні методики агресивної поведінки молодших школярів із ППР

У сфері психодіагностики агресивної поведінки молодших дітей з ППР використовуються традиційні й інноваційні методики. Здебільшого це стандартизовані самозвіти у формі описів (звітів) і самоописів (шкальна техніка, тести-опитувальники), і проєктивні (малюнкові) техніки. Комплексне використання різних методів і методик при зборі фактичного матеріалу про специфіку агресивної поведінки учнів із ППР забезпечить надійність та достовірність отримуваних даних (Соломатіна, 2007, с. 24). При підборі методик слід враховувати: їх доступність для вказаної категорії дітей; наявність позитивної оцінки від дослідників щодо їх застосування; надійність; можливість математичної обробки результатів; придатність для групових обстежень.

У нашому дослідженні спеціальні методики для вивчення агресії молодших школярів із ППР поєднано з діагностичними методиками розгляду інших сторін психічної діяльності. Даний підхід дозволив розкрити закономірності у агресивній поведінці молодших школярів із ППР та в її специфічних проявах.

Зокрема, для вивчення агресивної поведінки молодших школярів нами використаний дитячий варіант опитувальника Басса-Дарки (Довбенко, 2009). Вказаний опитувальник складається з 8 субшкал, і виявляє такі форми агресивних і ворожих реакцій:

1. Фізична агресія, чи прямиий напад – тобто застосування фізичної сили проти іншої особи.

2. Непряма агресія (агресія, що в обхід спрямована на іншу особу (плітки, жарти) та агресію, котра не має об'єкта впливу (вибух люті, який виявляється в крику, тупотінні ногами, битті кулаками по столу). Вибухи гніву мають невизначену спрямованість і характеризуються неврегульованістю.

3. Схильність випробуваного до роздратування – тобто готовність при найменшому збудженні до прояву різкості, грубощів, імпульсивності.

4. Негативізм – це опозиційна форма поведінки, котра зазвичай спрямована проти авторитетної людини; вказана поведінка може наростати від пасивного опору аж до активної боротьби проти усталених законів, норм.

5. Образа – це заздрість і ненависть до оточуючих, котра обумовлюється відчуттям гніву на весь світ, гіркоти за уявні чи дійсні страждання.

6. Підозрілість – це недовіра і обережність відносно людей, котрі ґрунтуються на переконанні про їх намір заподіяти випробуваному шкоду.

7. Вербальна агресія – це вираження негативних почуттів через форму (крик чи сварка) і зміст словесних відповідей (прокляття, погроза, лайка).

8. Почуття провини – виражає можливе переконання випробуваного в тому, що він поганий, чинить жорстоко, вказує наявність мук совісті.

Опитувальник складається із 40 тверджень, на котрі учень дає відповідь «так» чи «ні». При складанні питань автори методики дотримувались позиції, що питання тесту можуть відноситись лише до однієї форми агресії і мають бути сформульовані так, щоб найбільше послабити вплив соціального схвалення. Вказане досягається такими способами:

а) у змісті відповіді до тесту являється припущення, що соціально не схвалюваний стан (втрата самовладання) вже наступив і йдеться про спосіб його вираження. Вказане акцентує увагу на описові поведінки і відводить від оцінки її чинників;

б) питання тесту сформульовані так, щоб в учня залишалася можливість для виправдання агресивної поведінки;

в) використання в тесті звичних розмовних зворотів, якими учні користуються часто при описі свого внутрішнього стану.

Відповіді респондентів із особливими освітніми потребами оцінюються за шкалами так:

1. Шкала «фізична агресія»: відповіді «так» = 1, «ні» = 0: 1, 25, 31, 41, 48, 55, 62, 68; відповіді «ні» = 1, відповіді «так» = 0: 9, 7.

2. Шкала «непряма агресія»: відповіді «так» = 1, «ні» = 0: 2, 10, 18, 34, 42, 56, 63; відповіді «ні» = 1, відповіді «так» = 0: 26, 49.

3. Шкала «роздратування»: відповіді «так» = 1, «ні» = 0: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72; відповіді «ні» = 1, відповіді «так» = 0: 11, 35, 69.

4. Шкала «негативізм»: відповіді «так» = 1, відповіді «ні» = 0: 4, 12, 20, 28, відповіді «ні» = 1, відповіді «так» = 0: 36.

5. Шкала «образа»: відповіді «так» = 1, відповіді «ні» = 0: 5, 13, 21, 29, 37, 44, 51, 58.

6. Шкала «підозрілість»: відповіді «так» = 1, відповіді «ні» = 0: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59.

7. Шкала «вербальна агресія»: відповіді «так» = 1, відповіді «ні» = 0: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73, відповіді «ні» = 1, відповіді «так» = 0: 33, 66, 74, 75.

8. Шкала «відчуття провини»: відповіді «так» = 1, відповіді «ні» = 0: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Варто враховувати, що індекс ворожості у тесті включає 5 і 6 шкалу, а індекс агресивності (прямої й мотиваційної) – шкали 1, 3 і 7. Відомо, що нормою агресивності являється величина індексу 21 плюс–мінус 4, а нормою ворожості – 6,5–7 плюс–мінус 3. При цьому слід звернути увагу на можливість досягнення величини, котра показує ступінь прояву агресивності учня (Довбенко, 2009).

За кількістю збігів відповідей учнів із ППР з ключем підраховують індекси різних форм агресивності. Сума індексів 1, 2 і 7 дає значенні загального індексу агресивності (ІА); підсумування індексів 1, 3, 7 показує рівень агресивної мотивації, підсумування індексів 6 і 5 показує індекс ворожості (ВЕРБ). Також можна виявити конструктивну чи деструктивну спрямованість агресії дітей з ППР, додавши показники «ІА» та «ВЕРБ». Непряма агресія, фізична агресія, вербальна агресія і роздратування разом утворюють сумарний індекс агресивних реакцій, а підозрілість і образа утворюють індекс ворожості.

Використана нами проєктивна методика «Неіснуюча тварина» допомогла оцінити рівень агресивної поведінки молодших школярів з ППР. Малюнкові проєктивні методики використовують факт відображення індивідуально-психологічних рис суб'єкта діяльності в продуктах графічної діяльності. Запропонований сюжет малюнка являється слабко структурованим матеріалом, на який випробуваний проєктує власні особистісні риси, у тому числі агресивність. Випробуваним пропонують намалювати на аркуші паперу неіснуючу тварину. Завдання супроводжується інструкцією: «Будь ласка, придумайте й намалюйте неіснуючу тварину» (Мартиненко, 2010).

У посібниках до проєктивних методик результати аналізу представлені в описових формах, також ступінь агресивності виражений розташуванням, кількістю і характером кутів у малюнку, незалежно від зв'язку з деталлю зображення. Прямі символи агресії – зуби, дзьоби, кігті. Різні види агресивності в малюнку проявляються по-різному (фізична – пазурів, знярядь нападу, вербальна – наявність зубів, захисна – панцир, броня, луска, товста шкіра).

У малюнку відкритий рот без мови і губ, особливо закреслений, трактують як легкість виникнення страхів, недовіри, побоювань. Рот із зубами трактують як вербальну агресію, переважно – захисну (задирається, огризався, грубить у відповідь, осуд, засудження). Для дітей малюнок закресленого рота округлої форми – означає боязкість, тривожність). Особливе значення мають очі як символ переживання страху, підкреслені різким промальовуванням райдужки. Доцільно звернути увагу на наявність вій (це манери поведінки; для хлопчиків: жіночні риси вдачі з промальовуванням зіниці. Вії означають зацікавленість в захопленні зовнішньою красою і манерою одягатися).

Слід звернути увагу на малюнок голови, де бувають додаткові деталі: роги – захист, агресія. Можна визначити характер агресії за поєднанням їх з іншими ознаками – щетиною, кігтями, голками: спонтанна чи захисна агресія. Пір'я означає тенденцію до самовиправдання і самоприкрашення, а також до демонстративності. Грива, подібність зачіски, шерсть означає чуттєвість, підкреслення школярем своєї статі.

Контури фігури на малюнку аналізують за наявністю виступів (щитів, панцирів, голок) та затемнення лінії контуру. Це захист від свого оточення: агресивний – за умови, що гострі кути; зі страхом – за умови, що являється «забруднення» контуру; з підозрілістю – за умови, що являється щити, «заслони», чи лінія подвоєна.

Тварин поділяють на нейтральних чи загрозливих (типу лева, вовка чи птаха, бегемота, равлика, мурашки, собаки, чи білки, кішки). Це ставлення до

своєї персони й свого «Я», уявлення щодо власного положення в світі, ідентифікація себе за значимістю (із комахою, зайцем, слоном, собакою). Намальована тварина – представник самого учня. Міра агресивності на ній виражена кількістю, розташуванням, характером кутів у малюнку, незалежно від їх зв'язку із деталлю зображення. Прямі символи агресії – кігті, зуби.

Використана нами також проєктивна методика «Кактус». Її автор – М. Панфілов. Мета методики – дослідження емоційно-особистісної сфери дитини, виявлення наявності, направленості та інтенсивності агресії. При проведенні діагностики за вказаною методикою учням видають аркуш паперу А4, простий та кольорові олівці. Коли дитина намалювала малюнок, їй задають питання, відповіді на котрі допомагають уточнити інтерпретацію (Моргун, Тітов, 2009).

Випробуванням молодшим школярам із ППР пропонують інструкція: «На аркуші паперу намалюй кактус таким, як ти його уявляєш». Для інтерпретації даних малюнка молодшим школярам із ООП ставлять такі запитання:

1. Кактус на малюнку домашній чи дикий?
2. Кактус на малюнку сильно колеться? Його можна помацати?
3. Кактусу на малюнку подобається, коли за ним доглядають й поливають його, удобрюють?
4. Кактус на малюнку росте один чи із якою-небудь рослиною по сусідству? Коли росте з сусідом, то це яка саме рослина?
5. Коли кактус на малюнку підросе, як він зміниться (голки, величина, відростки та ін.)?

Про агресивність дитини із ППР за результатами методики «Кактус» свідчить наявність голок, а особливо їх велика кількість. Голки, котрі сильно стирчать, довгі, близько розташовані означають високий ступінь агресії. За умови, що невпевненість у собі, чи залежність – буде маленький малюнок внизу аркуша. За умови, що у дитини із ППР виражена демонстративність, відкритість – буде наявність виступаючих відростків, химерність форм кактуса. За умови, що тривога – буде переважання внутрішнього штрихування, а також переривчасті лінії й використання темних кольорів у варіаціях з кольоровими олівцями.

Малюнок, розташований у центрі, означає нормальну самооцінку, задоволеність своїм становищем і відсутність особливих домагань. Чим сильніше малюнок прагне вгору, тим вищою являється самооцінка, чим нижче малюнок – тим менше в учня впевненості в собі. Зрушення малюнка вліво означає присутність в характері випробуваного рис інтроверта, зрушення малюнка вправо – схильність до екстраверсії. Розмір кактуса має значення. Так, чим крупніший малюнок кактуса, тим більш вираженим являється прагнення учня до лідерства, наполягання на своїй думці як єдино правильній.

Наявність голок в кактуса – один з найважливіших елементів малюнка. В дійсності кактуси в залежності від виду можуть мати довгі, гострі і рідкі голки; короткі і часті; дуже короткі, котрі не колються. Так само будується трактування малюнку. Зокрема, чим довші, більші за кількістю і гостріші в кактуса голки, тим більш ворожий, агресивніший в спілкуванні характер автора. проте голки можуть розглядатися як певний захист від оточення, необхідний для збереження власної цілісності. Це залежить від того, наскільки в малюнку голкам приділена увага, чи

зроблений тут акцент на голках за допомогою сильного натиску, штрихування чи інших елементів (Моргун, Тітов, 2009).

Респонденти

Емпіричне дослідження, спрямоване на вивчення психологічних особливостей агресивної поведінки молодших школярів, проводилося з дітьми із ППР віком 8-9 років (10 осіб). Емпіричне дослідження проводилося на базі Комунального закладу Львівської обл. ради «Багатопрофільний навчально-реабілітаційний центр Святого Миколая» у 2022 році.

Основна частина

Результати дослідження та обговорення

На основі використання опитувальника агресії Басса-Дарки були одержані дані, які свідчать про прояви різних видів агресивності у дітей ППР. При цьому розглянуто такі форми агресивності дітей з ППР, як фізична, вербальна, непрямий негативізм.

У випробуваних молодших школярів із ППР спостерігаються чітко виражені показники всіх форм агресивності (рис. 1).

Рис. 1. Розподіл показників різних форм агресивності учнів молодшого віку з ППР за методикою Басса-Дарки

У молодших школярів із ППР вираженим стає негативізм (60%), а також спостерігається високий показник фізичної (70%) і вербальної агресії (50%), тоді як агресивність непрямий менш виражена.

Результати емпіричного дослідження дозволили описати такі категорії дітей молодшого шкільного віку з ППР:

1. *Діти з проявами фізичної агресії.* Нами встановлено, що фізична агресія переважає у активних, цілеспрямованих, діяльних дітей, котрі відрізняються

рішучістю, сміливістю, схильністю до ризику та авантюризмом. У них екстравертованість (розкутість у встановленні міжособистісних контактів, товарицькість, впевненість у собі) поєднується з честолюбством та прагненням до визнання іншими дітьми. Усе це підкріплюється розвиненими лідерськими якостями, вмінням згуртувати однолітків та правильно розподілити між ними обов'язки й повести за собою. Разом із тим, цим дітям приносить задоволення демонструвати владу і примушувати мучитися близьких людей, симпатії яких вони посилено добивалися.

Дітей молодшого шкільного віку із вираженою фізичною агресією відрізняє від інших відсутність соціальної комфортності, стриманості та розсудливості, а також поганий самоконтроль. Можемо припустити, що у дітей молодшого шкільного віку це пов'язано з недостатньою соціалізацією потягів, невмінням чи небажанням стримувати, чи відтермінувати задоволення своїх потреб. Для агресивних дітей характерним є потяг до гострих афективних переживань, при відсутності котрих переважає відчуття нудьги.

Для молодшого шкільного віку потреба у стимуляції й спонукальних ситуаціях робить нестерпною усіялку затримку. Вони хочуть задовольнити свої бажання відразу ж у безпосередній поведінці, не замислюючись серйозно над наслідками своїх учинків, і діють імпульсивно й непродумано. Часто учні молодших класів не отримують користі із негативного досвіду, в них нерідко виникають труднощі одного й того ж характеру. Для них чужими є моральні обмеження, вони байдужі до етичних й конвенціональних норм, котрі просто ігнорують. Ці діти здатні на нечесність і брехню.

2. *Діти із проявами вербальної агресії.* Їх відрізняє, в першу чергу, виражена психічна неврівноваженість, котра виявляється в тривожності та відчутті невпевненості, неспокою й схильності до сумнівів. По-друге, їм характерна депресивність: понижена активність та настрої, працездатність. Вони здаються похмурими й недоступними при першому знайомстві, й такими, що уникають спілкування через надмірну зарозумілість. Проте, у колі близьких друзів вони втрачають скутість й відгородженість та стають дуже товарицькими й балакучими, ба навіть жартівниками. По-третє, варто зазначити у дітей молодшого шкільного віку низьку фрустраційну толерантність – нездатність володіти власними емоціями, коли найменші труднощі чи невдачі настільки вибивають із колії, що ці підлітки вже не можуть ефективно продовжувати свою діяльність. Причому, в поєднанні з підвищеною чутливістю й збудливістю, навіть малозначимі чи індіферентні подразники можуть викликати бурхливі спалахи роздратування.

У дітей дуже сильні емоційні спалахи й відчуття ворожості виникають за будь-яких реальних чи уявних дій інших людей відносно їх особистості: самооцінки, престижу й відчуття власної гідності. При цьому, діти не вмюють й/чи не вважають за необхідне приховувати свої відчуття, думки й ставлення до оточуючих, та виражають це через образливі вербальні форми. Їм характерний постійний внутрішній конфлікт із собою, що виявляється в напруженості й схвильованості, що можуть розряджатись зовні у несподіваних реакціях озлоблення, люті чи страху. Спонтанність у таких дітей поєднується із

образливістю, консерватизмом й перевагою традиційних поглядів, котрі відгороджують їх від внутрішніх конфліктів та переживань.

3. *Діти із проявами непрямой агресії.* Їх відрізняє від інших надмірна імпульсивність та слабкий самоконтроль, недостатня соціалізація потягів й низька усвідомленість власних дій, також вони замислюються про причини своїх вчинків та рідко передбачають їх наслідки, не переносять невпевненості й коливань. При зниженні духовних інтересів, в них примітивні потяги посилюються. Вони віддають значну перевагу соматичним задоволенням. Прагнуть до негайного й невідкладного задоволення власних потреб, не зважаючи на обставини й бажання оточуючих, норми моралі та етичні стандарти. Можливо, їх схильність до непрямого прояву агресії являється результатом амбівалентності: з одного боку, сміливість, рішучість, схильність до ризику, прагнення до лідерства, а з іншого – наявність феміністських рис, таких як м'якість, чутливість, залежність й поступливість, прагнення привернути до себе увагу оточуючих шляхом екстравагантної поведінки (нарцистичні тенденції). Окрім цього, діти хворобливо реагують на зауваження в свою адресу. Відчувають діти роздратування й ворожі відчуття – образу та підозрілість – по відношенню до тих людей, котрі намагаються керувати їхньою поведінкою та змушують їх триматись у соціально допустимих рамках.

4. *Діти із проявами негативізму.* Їх відрізняє ранимість й вразливість. Основними рисами вдачі являється егоїзм, самовдоволення та надмірна зарозумілість. Саме тому підвищена чутливість до усього, що зачіпає їх особу, викликає в них реакцію протесту. Ретельно піклуючись про свій власний престиж, будь-яку критику й зауваження, незгоду чи просто байдужість оточуючих вони сприймають, як образу. А так як це може відбуватись (чи їм здається, що відбувається) доволі часто, то діти молодшого шкільного віку із негативізмом дуже дратівливі й підозрілі. Вони не здатні володіти емоціями та мають низьку фрустраційну толерантність. Разом із тим, вони розсудливі, обдумують й зважують кожне своє слово чи дію. Також вони консервативні й віддають перевагу традиційним поглядам, що захищає від зайвих переживань. У той час як, у молодших школярів з нормотиповим розвитком на перший план виходять вербальні форми агресивної поведінки; домінуючого значення починає набувати не фізична агресія, а негативізм. Зазначимо, що агресивній поведінці молодших школярів із ППР притаманні такі ж особливості як притаманні дітям з нормотиповим розвитком на попередньому віковому етапі.

Що стосується непрямих показників агресії у молодших школярів із ППР за методикою Басса-Дарки, визначених за шкалами «роздратування», «образу», «підозрілість» і «відчуття провини», то вони показані на рис. 2.

Як бачимо, серед непрямих форм агресії у молодших школярів із ППР на перший план виходять образу (50%) і підозрілість (50%). Крім того, найменше значення у молодших школярів має відчуття провини (30%), дещо більше – роздратування (40%). Зазначимо, що у школярів із ППР непрямі форми агресії характеризуються тими ж особливостями, котрі притаманні дітям з нормотиповим розвитком на попередньому віковому етапі.

Рис. 2. Розподіл показників непрямой агресії у молодших школярів з ППР за методикою Басса-Дарки

У результаті використання методики «Неіснуюча тварина» було одержано дані, котрі свідчать про прояви агресивності в молодшому шкільному віці. Результати діагностики дітей із ППР за методикою «Неіснуюча тварина» показано на рис. 3.

Рис. 3. Рівні агресивності молодших школярів із ППР за методикою «Неіснуюча тварина»

Як бачимо з діаграми на рис. 3, аналіз малюнків за методикою «Неіснуюча тварина» дозволив виявити 40% дітей із ППР із високим рівнем агресії, 30% дітей з середнім рівнем агресії і 30% – з низьким рівнем агресії.

Як показав аналіз малюнків, діти із ППР з високим рівнем агресії намалювали великі зображення, зняряддя нападу (кігті, зуби чи роги), двох тварин – одна з яких нападає, а інша тікає. Усі ці елементи являються ознакою ворожості дітей із ППР, агресивності, а також невміння контролювати свій емоційний стан.

Про прояви агресивності дітей молодшого шкільного віку із ППР свідчать емпіричні показники, одержані в результаті використання методики «Кактус» (рис. 4).

Рис. 4. Розподіл показників рівнів агресії дітей молодшого шкільного віку з ППР за методикою «Кактус» (n=10)

Результати діагностики агресії діток молодшого шкільного віку з ППР за графічною методикою «Кактус» вказують на агресивність випробуваних – 60%; імпульсивність – 60%; егоцентризм (прагнення дітей до лідерства) – 80%; невпевненість в собі, залежність – 40%; демонстративність, відкритість – 30%; скритність, обережність – 50%; оптимізм – 30%; тривожність – 60%; інтровертованість – 60%; прагнення до домашнього захисту, відчуття сімейної спільності – 50%; відсутність прагнення до домашнього захисту, відчуття самотності – 70% (рис. 4). Як бачимо, у молодших школярів із ППР переважає високий рівень агресії. Опишемо деякі результати діагностики агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку із ППР за методикою «Кактус» (М. Панфілова).

Хлопчик О. (8 років, з порушеннями інтелекту) – на намальованому кактусі стирчать, довгі голки, що розташовані близько одна від одної – це показник

високого рівня агресивності. Великий малюнок, розташований в центрі листка, – це показник егоцентризму учня, його прагнення до лідерства. Оптимізм проявляється у використанні олівців яскравих кольорів, а також зображення «радісних» кактусів.

Дівчинка К. (9 років, з емоційно-вольовими порушеннями) – на намальованому кактусі стирчать довгі голки, розташовані щільно – показник агресивності дитини. Маленький малюнок, що розташований знизу, вказує, що дитина не впевнена в собі. Екстравертованість показує наявність на малюнку інших кактусів чи квітів. Відсутність прагнення до домашнього захисту показують намальовані інші, дикорослі, пустельні кактуси.

Дівчинка Д. (8 років, з порушеннями слуху) – на її малюнку уривчастість ліній та сильний натиск на папір свідчать нам про імпульсивність. Оптимізм проявляється у використанні олівців яскравих кольорів, і в зображенні «радісних» кактусів. Прагнення дитини до домашнього захисту, почуття сімейної спільності проявляється у наявності квіткового горщика на малюнку, зображення кімнатної рослини, котра стоїть на підвіконні. Невеликий малюнок, розташований знизу, дозволяє зробити припущення, що дитина не впевнена.

Хлопчик А. (8 років, з мовленнєвими порушеннями) – на намальованому кактусі стирчать, довгі, розташовані щільно – показник агресивності. Уривчастість ліній, сильний натиск на малюнку говорять про імпульсивність. Почуття сімейної спільності та прагнення до домашнього захисту проявляється у наявності квіткового горщика на малюнку, а також зображення кімнатної рослини на підвіконні.

Дівчинка О. (8 років, з порушеннями опорно-рухового апарату) – на намальованому кактусі уривчастість ліній, сильний натиск говорять про імпульсивність. Маленький малюнок, розташований в низу, вказує, що дитина не впевнена в собі. Оптимізм проявляється у використанні олівців яскравих кольорів, і в зображенні кількох «радісних» кактусів.

Дівчинка С. (9 років, з порушеннями слуху) – на намальованому кактусі стирчать, довгі розташовані щільно голки – це показник агресивності. Її великий малюнок, розташований в центрі листка, – це показник егоцентризму, прагнення дівчинки до лідерства. Прагнення до домашнього захисту й почуття сімейної спільності проявляється в наявності квіткового горщика на малюнку, а також зображенні кімнатної рослини на підвіконні.

Хлопчик І. (9 років, з емоційно-вольовими порушеннями) – на намальованому кактусі стирчать, довгі, розташовані близько голки – це показник агресивності. Прагнення до домашнього захисту, почуття сімейної спільності проявляється у наявності квіткового горщика на малюнку, а також зображенні кімнатної рослини, яка стоїть на підвіконні.

На базі проведених методик було визначено наступні рівні агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку з ППР – високий, середній і низький (рис. 5):

50% дітей молодшого шкільного віку з високим рівнем агресивності – продемонстрували переважно високий рівень агресивності згідно з методиками Басса-Дарки, «Неіснуюча тварина» і «Кактус».

30% дітей із ППР з середнім рівнем агресивності – продемонстрували переважно середній рівень агресивності згідно з методиками Басса-Дарки, «Неіснуюча тварина» і «Кактус».

20% дітей з низьким рівнем агресивності – продемонстрували переважно низький рівень агресивності згідно з діагностичними методиками Басса-Дарки, «Неіснуюча тварина» і «Кактус».

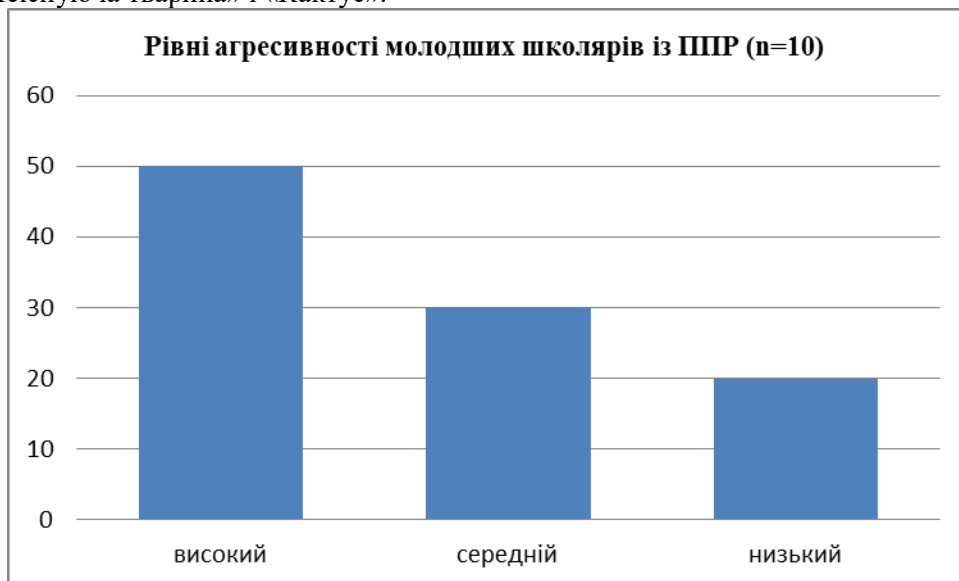

Рис. 5. Рівні агресивності молодших школярів із ППР (n=10)

Висновки

Отже, на діагностичному етапі дослідження, на основі використання опитувальника Басса-Дарки й методик «Неіснуюча тварина» та «Кактус», виявлено підвищений рівень агресивної поведінки учнів молодшого шкільного віку з ППР. Вказане спричинило необхідність діагностики причин такої поведінки та розробки шляхів та засобів корекції агресивної поведінки учнів молодшого шкільного віку з ППР.

Література

Альтов, Л.Д. (2017). Організація корекційної роботи з агресивними дітьми. *Рідна школа*, № 7. С. 25–32.

Білоус, І. В. (2011). Психосоматичні аспекти біологічного дозрівання дітей молодшого шкільного віку в нормі та при аномальному розвитку. *Вісник Прикарпатського університету. Фізична культура*. Вип. 13. С. 147-154.

Долинська, Л. В., Скрипченко, О. В., & Огороднійчук, З. В. (2009). Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. 2-е вид. *Київ: Каравела*.

Гречко, Л. М. (2008). Психологічний супровід дітей молодшого шкільного віку з вадами психофізичного розвитку в умовах інтегрованого навчання. *Автор. канд. дис.: спеціальна психологія. Кам'янець-Подільський державний університет. Кам'янець-Подільський*.

Довбенко, Л.Ю. (2009). Проблеми психологічної діагностики агресивної поведінки дітей та підлітків. *Педагогіка і психологія*, № 3. С. 22–28.

Жовта, В. І. (2012). Психокорекційна робота з попередження агресивності дітей молодшого шкільного віку. *Практична психологія та соціальна робота*, №1. С. 18–20.

Ісакова, А. Е. (2021). Діагностика та корекція тривожних станів у дітей з ооп молодшого шкільного віку.

Козак, Л. М., Коробейнікова, Л. Г., Глазирін, І. Д., & Середенко, М. М. (2001). Фізичний розвиток і формування психофізіологічних функцій у дітей молодшого шкільного віку. *Фізіологічний журнал*, 48(5), 87-92.

Колупасва, А., Таранченко, О. (2019). Навчання дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі: навчально-методичний посібник. Харків: Ранок. 304 с.

Мартиненко, С.М. (2010). Основи діагностичної діяльності вчителя початкової школи: навч. метод. посіб. Київ: Сім кольорів. 262 с.

Моргун, В. Ф. Тітов, І. Г. (2009). Основи психологічної діагностики: навч. посіб. Київ: Слово. 464 с.

Назарець, Л., & Мартинюк, І. (2020). Аналіз поведінкових реакцій у дітей молодшого шкільного віку. *Актуальні проблеми дошкільної та спеціальної освіти*, 2020, 149-151.

Організаційно-методичні засади здійснення комплексної реабілітації учнів (вихованців) у спеціальних загальноосвітніх навчальних закладах: Лист МОН України № 1/9-515 від 04.08.2009 р. URL : <https://drive.google.com/file/d/0B5TBSEUGLeH1S3N6RVQ1a0IPeUU/view>

Пойда, А. (2012). ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ У ДІТЕЙ З ВАДАМИ У РОЗВИТКУ. *Редакційна колегія*, 186.

Савчин, М.В., Василенко, Л.П. (2005). Вікова психологія. Київ: Академвидав. 360 с.

Скомаровська, І. А. (2019). Особливості агресії та агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку. *Розвиток особистості молодшого школяра: сучасні реалії та перспективи*, 337.

Соломатіна, П.Б. (2007). Проблеми психологічної діагностики агресивної поведінки молодших школярів. *Педагогіка і психологія*, № 3. С. 22–28.

Трикоз, С. В., & Блеч, Г. О. (2018). Дитина з порушеннями інтелектуального розвитку. Харків: Вид-во «Ранок», ВГ «Кенгуру», 40 с.

Феодорова, Т.О. (2016). Проблема профілактики агресивної поведінки дітей. *Початкова школа*, № 5. С. 40–43.

Яртись, О. Б. (2011). Як запобігти закріпленню агресивних форм поведінки молодших школярів. *Початкова школа*, № 11. С. 61–62.

STUDY OF AGGRESSIVE BEHAVIOR OF PRIMARY SCHOOL AGE CHILDREN WITH PSYCHOPHYSICAL DISORDERS

Hanna SLOZANSKA, doctor of pedagogical sciences, professor, Head of Special and Inclusive Education Department, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil; professor, Department of Pedagogy and Social Work, Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine; kulynyak@elr.tnpu.edu.ua

Nataliia BURAKOVSKA, master student of Inclusive education, Special and Inclusive Education Department, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine;

Abstract. *The article highlights the categories of children that belong to children with psychophysical developmental disorders and shows their age characteristics. It is noted that these are children aged 6–7 to 10–11 years who have been diagnosed with hearing impairment (deaf, reduced hearing); visual impairment (blind, low vision); intellectual impairment (mentally retarded, delayed mental development); speech disorders; disorders of the musculoskeletal system; a complex form of impairment (mentally retarded blind or deaf; deaf-blind, etc.); emotional and volitional disorders and children with autism.*

Due to subjective reasons, children of primary school age with disorders of psychophysical development often demonstrate aggressive behavior without understanding its meaning. The nature of this behavior in many cases is determined by their age characteristics. The reasons for such behavior are the influence of both internal and external factors, which are characterized in the article.

An analysis of the works of scientists who tried to explain the peculiarities of the development and manifestation of aggressive behavior in children of primary school age with disorders of psychophysical development was carried out. The presence of various assumptions and arguments for the existence of various reasons for the appearance of aggressive behavior in children with disorders of psychophysical development has been confirmed in the scientific literature. However, a lack of scientific publications on researching the levels of aggressive behavior in children of primary school age with disorders of psychophysical development during the period of active hostilities was found. This became the goal of the study, which revealed a high level of aggression in children of this category. In particular, the use of Bassa-Darka, "Non-existent animal" and "Cactus" methods for diagnosing aggressive behavior in children of primary school age with psychophysical developmental disorders made it possible to reveal a pronounced high level of aggression in the respondents.

The data obtained as a result of the diagnosis of the level of aggressive behavior in the specified category of children made it necessary to study the specific causes of such behavior and to develop ways and means of correcting the aggressive behavior of elementary school students with psychophysical development disorders.

Keywords: *aggression; aggressive behavior; children with disorders of psychophysical development; primary school age.*

References

Altov, L. D. (2017). Organization of correctional work with aggressive children. *Native school*, No. 7. P. 25–32. [in Ukrainian].

Bilous, I. V. (2011). Psychosomatic aspects of biological maturation of children of primary school age in normal and abnormal development. *Bulletin of the Carpathian University. Physical Education*. Vol. 13. P. 147-154. [in Ukrainian].

Dolynska, L. V., Skrypchenko, O. V., & Ogorodniychuk, Z. V. (2009). *Age and pedagogical psychology: teaching manual* 2nd edition. Kyiv: Caravel. [in Ukrainian].

Grechko, L. M. (2008). *Psychological support of children of primary school age with disabilities of psychophysical development in conditions of integrated education*. Author. Ph.D. thesis: special psychology. Kamianets-Podilskyi State University. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].

Dovbenko, L. Yu. (2009). Problems of psychological diagnosis of aggressive behavior of children and adolescents. *Pedagogy and psychology*, No. 3. P. 22–28. [in Ukrainian].

Zhovta, V. I. (2012). Psychocorrective work to prevent aggressiveness of children of primary school age. *Practical psychology and social work*, No. 1. P. 18–20. [in Ukrainian].

Isakova, A. E. (2021). *Diagnosis and correction of anxiety states in children with primary school age*. [in Ukrainian].

Kozak, L. M., Korobeynikova, L. G., Glazyrin, I. D., & Seredenko, M. M. (2001). Physical development and formation of psychophysiological functions in children of primary school age. *Journal of Physiology*, 48(5), 87-92. [in Ukrainian].

Kolupaeva, A., Taranchenko, O. (2019). *Education of children with special educational needs in an inclusive environment: educational and methodological manual*. Kharkiv: Morning. 304 p. [in Ukrainian].

Martynenko, S.M. (2010). *Basics of diagnostic activity of the primary school teacher: teaching, method. manual*. Kyiv: Seven colors. 262 p. [in Ukrainian].

Morgun, V. F. Titov, I. G. (2009). *Basics of psychological diagnostics: teaching manual*. Kyiv: Slovo. 464 p. [in Ukrainian].

Nazarets, L., & Martyniuk, I. (2020). Analysis of behavioral reactions in children of primary school age. *Actual problems of preschool and special education*, 2020, 149-151 [in Ukrainian].

Organizational and methodological principles of comprehensive rehabilitation of students (students) in special general educational institutions: Letter of the Ministry of Education and Culture of Ukraine No. 1/9-515 dated August 4, 2009. URL: <https://drive.google.com/file/d/0B5TBSEUGLeH1S3N6RVQ1a0lPeUU/view> [in Ukrainian].

Poida, A. (2012). *Features of mental states in children with developmental disabilities*. Editorial Board, 186. [in Ukrainian].

Savchyn, M.V., Vasylenko, L.P. (2005). *Age psychology*. Kyiv: Akademydav. 360 p. [in Ukrainian].

Skomarovska, I. A. (2019). Peculiarities of aggression and aggressive behavior of children of primary school age. *Personality development of a junior high school student: modern realities and perspectives*, 337. [in Ukrainian].

Solomatina, P.B. (2007). Problems of psychological diagnosis of aggressive behavior of younger schoolchildren. *Pedagogy and psychology*, No. 3. P. 22–28. [in Ukrainian].

Trikoz, S. V., & Blech, G. O. (2018). *A child with intellectual disabilities*. Kharkiv: Publishing House "Morning", VG "Kangaroo", 40 p. [in Ukrainian].

Feodorova, T.O. (2016). The problem of prevention of aggressive behavior of children. *Elementary school*, No. 5. P. 40–43. [in Ukrainian].

Yartys, O. B. (2011). How to prevent consolidation of aggressive forms of behavior of younger schoolchildren. *Elementary school*, No. 11. P. 61–62. [in Ukrainian].

Article history:

Received: October 12, 2022

1st Revision: November 28, 2022

Accepted: December 30, 2022